

AZƏRBAYCANDA İMLA QURUCULUĞU**İ.H.HACIYEVA (MİRTALIBLI)**

Dil quruculuğu ilə bağlı Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyasını araşdırmadan öncə «orfoqrafiya» sözünün məna tutumunu, bu sözün aid olduğu sahəni necə ehtiva etdiyini müəyyənləşdirək. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda «orfoqrafiya» sözünün əvəzinə «imla» kəlməsi işlədilmişdir. Ə.Dəmirçizadəyə görə orfoqrafiya yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışını tənzim edən qaydalar sistemidir. Orfoqrafiya qaydaları hamının məcburi surətdə riayət etməli olduğu qaydalardır. Alimin fikrincə, düzgün yazı qaydalarını müəyyənləşdirərkən, həmin dildə danışan millətin ümumiləşdirilmiş olduğu tələffüz normalarını, daha doğrusu, ədəbi tələffüz zövqünü nəzərə almaq zəruridir... əsl məqsədi xalqın, Millətin üzvləri arasında yazılı anlaşmanı, yazı vasitəsilə fikrin dürüst, dəqiq ifadəsini təmin etməkdir. A.Qurbanova görə ədəbi dilin yazılı növündə istifadə olunan orfoqrafik qaydaların məcmusuna orfoqrafiya deyilir. Bizim fikrimizcə, orfoqrafiya yazılı nitqin qanunlaşmış normalarıdır, qaydalarıdır ki, buna hamı riayət etməlidir.

Bildiyimiz kimi, xalqımız əsrlər boyu ərəb əlifbasından istifadə etmişdir. M.Əta Çatıkkəş qeyd edir ki, islamıyyətdən sonrakı dövrdə, xüsusən XIV əsrdən sonrakı dövrün ədəbiyyatında ərəb, fars kəlmə və tərkiblərilə bərabər, fars dilinin qrammatik qayda-qanunları da yazıda tətbiq olunurdu. Eyni fikri Azərbaycan ədəbiyyatının imlası haqqında yürütmək olar. Ərəb əlifbasının yazı qaydalarında yaratdığı çətinliklər isə inkaredilməzdir. Digər türk alimi Muharrem Ergin yazır ki, ərəb əlifbası türk imlasına heç bir zaman uyğun gəlməmişdir. Hərflərin müxtəlif şəkildə yazılmaları, bəzi hallarda bir-birinə bitişmələri imla (orfoqrafiya) üçün qüsurly idi. Doğrudur, bir zaman Ənvər Paşa yazıda müəyyən islah işləri aparmaq istəsə də, bundan heç nə əldə olmamışdır. Qeyd olunan fikirləri Azərbaycan yazısına da aid edə bilərik. Prof. T.Hacıyevə görə Azərbaycan dili imlası 20-ci illərdə daha pərakəndə şəkllə düşür, ikiəlifbalıq şəraitində bu, təbii idi. Bir tərəfdən, ərəb qrafikalı yazımız inqilabdan əvvəlki qarışıq nizamını davam etdirir, o biri tərəfdən latın qrafikalı əlifbada yazı özünü qaydaya sala bilmir. Belə ki, demokratizm adına bəzi şivələrə məxsus canlı danışığı eynən yazıya köçürür, bəzən də ərəb qrafikalı yazının əksini olduğu kimi qələmə alırlar. Alınmaların isə milli tələffüzə tam uyğunlaşdırılması və elə də yazılması tələb olunur. Dövri mətbuatda bu barədə kəskin mübahisələr gedirdi.

Azərbaycanda ərəb əlifbasının çətinlikləri barədə ilk dəfə M.F.Axundzadə məlumat vermişdir. A.Məhərrəmov və R.Məhərrəmov M.F.Axundzadənin orfoqrafik prinsiplərlə bağlı fikirlərini şərh edərkən qeyd edirlər ki, Axundzadə fonetik prinsipi nəinki əsl Azərbaycan sözlərinə, hətta ərəb və fars dilindən dilimizə daxil olmuş və xalq dilində müəyyən dəyişikliyə uğramış sözlərə də aid edir. Beləliklə, keçən əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyası ilə ardıcıl olaraq yalnız M.F.Axundzadə məşğul olmuşdur. Lakin onun ideyasının həyata keçməsinə şərait və imkan yaranmadığından M.F.Axundzadənin fikirləri ideya olaraq qalır, gələcək ziyahlarımızı düşündürməyə başlamışdır. Ümumiyyətlə, orfoqrafiya ilə bağlı işləri bugünədək olan dövr üzrə müəyyən tarixlərə bömək olar. Biz burada dörd mərhələ müəyyənləşdiririk:

1. Ərəb əlifbası mərhələsində imla məsələləri (1930-cu illərədək olan mərhələ).
2. Latin qrafikalı əlifba mərhələsində orfoqrafiya məsələləri (1940-cı illərədək olan mərhələ);
3. Rus (kiril) qrafikası əsasında yaranmış Azərbaycan əlifbası mərhələsində orfoqrafiya məsələləri (1990-cı illərədək olan mərhələ).
4. Yenidən latın qrafikalı əlifbanın bərpası mərhələsində orfoqrafiya məsələləri (1990-cı illərdən sonrakı mərhələ).

Ərəb əlifbası mərhələsində imla məsələləri ilə bağlı onu qeyd edə bilərik ki, alimlər 1908-ci ildə kollektiv tərəfindən nəşr olunan «İkinci il» kitabından bəhs edirlər. Həmin əsərlə əlaqədar A.Məhərrəmov və R.Məhərrəmovanın, T.Hacıyevin, Z.Budaqova və K.İsmayılovanın müəyyən əsərlərində maraqlı fikirlər var. Fərq yalnız ondadır ki, T.Hacıyev həmin əsərin müəlliflərini də qeyd edir. Kitabda kiçik mətnlər, qıraat materialları, o cümlədən, şagirdlərə orfoqrafik vərdişləri inkişaf etdirmək və s. məsələlər də şərh olunmuşdur.

«İkinci il» kitabı ikinci siniflər üçün nəzərdə tutulmuş, əlifbadan sonra oxunan ikinci kitab idi. Əsərdə imla ilə bağlı bir sıra yeniliklər də vardır. Mətbuatda böyük səs-küyə səbəb olan bu əsər ilk dəfə olaraq ahəng qanunundan bəhs edir. Böyük pedaqoqlardan ibarət müəllim kollektivi kitabın birinci səhifəsində qeyd edirlər ki, türkcədə gözəl bir hal vardır ki, hamı heç bir lisanda bulunmaz; o da lisanda bulunan ahəngdar, yəni türkcədə bir səs ilə başlarsa, ondan sonra gələn hecalar da ona uyğun olar. Məsələn, ilkin hecanın səsi incə ilə ötəkilərin də səsi incə, qalın isə qalın olur. Burada, kitabda «ə» səsini bildirən bir işarə də öz əksini tapır. Bu da oxunu çox asanlaşdırırdı. T.Hacıyev qeyd edir ki, bu kitabda söz və şəkilçilər tələffüz edildiyi kimi verilir. Məsələn, -dan,-dən; -da, də; -lar,-lər bir variantda yazıldığı ənənəvi tərzdə deyil, iki variantda verilir. Sözlərdə intensiv şəkildə bütün səslər yazılır. Müəllif daha sonra qeyd edir ki, kitabdakı təşəbbüsü müəlliflərdən biri M.Mahmudbəyov inkişaf etdirib ümumiləşdirərək «İmlamız» (1911) əsərini yazır. Həmin əsərdə orfoqrafiyanın əhəmiyyətindən və həmin dövrdə orfoqrafiyamızda olan qarışıqlığın mətbuat və tədris işində doğurduğu çətinlikləri, yalnız ərəb sözlərində işlənən bir sıra hərfləri əlifbamız sırasından çıxarmağı məsləhət görürdü. Müəllif 24 səhifəlik bu kitabçada həm imlanın ümumi nəzəri məsələlərindən, həm də köklərin və şəkilçilərin yayılma tərzindən danışır və fikirlərini misallar əsasında söyləyir.

yir. Yuxarıda ahəng qanunundan bəhs etdiyimiz kəlamları isə T.Hacıyev kitabın 1912-ci ildəki ikinci nəşrinə aid edir. Qeyd edək ki, Z.Budaqova və G. İsmayılova da bu problemə ətraflı toxunmuş, fərqli cəhəti yalnız ondadır ki, «İkinci il» kitabının capını 1907-1908-ci illər kimi göstərirlər.

İmla məsələləri ilə bağlı 1919-1920-ci illərdə ciddi məşğul olunmuşdur. Doğrudur, 1906-1907-ci illərdə Azərbaycan müəllimlərinin Bakıda, 1919-cu ildə Kazanda müsəlman müəllimlərinin qurultaylarında, mətbuat səhifələrində, xüsusilə «Molla Nəsrəddin» jurnalında ara-sıra imla məsələlərinə toxunulurdu. Lakin bu ötəri səciyyə daşıyırdı. Bəzi yazılardan görünürdü ki imla məsələlərinə qlobal şəkildə I Türkoloji qurultayda yanaşılmışdır. 1922-ci ildən başlayaraq, yazının latın qrafikasına keçməsi ilə əlaqədar olaraq, orfoqrafiya məsələsinə xüsusi diqqət yetirildi, fonetik, morfoloji prinsip əsasında vahid orfoqrafiya qaydaları tərtib etmək tələbi irəli sürüldü. Buna nəzərən I Türkoloji qurultayda orfoqrafiya məsələlərinin qoyuluşunu izləmək faydalı olardı. Qurultayın 6 və 7-ci iclasları bütövlükdə türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində orfoqrafiya – onun prinsipləri və inkişaf yollarına həsr edilmişdir. Bununla bağlı qurultayda 7 məruzə dinlənilmişdir. Bunlardan akad. L.V.Şerbanın, «Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti» və F.Ağazadənin «Türk dilində yazı qaydaları» adlı məruzələrini xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Müzakirələrdə görkəmli dilçilərdən L.İ.Jirkov, N.F.Samoyloviç, L.V.Şerba, B.Çobanzadə və b. çıxış etmiş, türk dillərinin orfoqrafik qaydalarının nizama salınması, orfoqrafik normaların unifikasiyası, orfoqrafik lüğətlərin tərtibi, nəşri və s. məsələlərdən danışılmışdır. I Türkoloji qurultayda türk dillərinin, o cümlədən, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya prinsipləri akad. L.V.Şerbanın ümumi nəzəri planda etdiyi məruzədə və F.Ağazadənin Azərbaycan dili materialları əsasında hazırladığı məruzəsində irəli sürülmüşdür. Birinci məruzədə orfoqrafiyanın türk dillərinin və xalqlarının mədəni inkişafında rolundan danışan müəllif yeni əlifbaya uyğun orfoqrafik normaların hazırlanmasının nəzəri əsaslarını verməyə çalışmış, bütövlükdə orfoqrafiya prinsiplərinin (fonetik, etimoloji və ya morfoloji və ideoqrafik) mahiyyətini açmağa müvəffəq olmuşdur. L.Şerbanın fikrincə, türk dillərinin orfoqrafiyası üçün fonetik-etimoloji (morfoloji) prinsipi əsas götürmək gərəkdir. Lakin müəllif bu halda konkret türk dillərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini də nəzərə almağı zəruri sayır. Yeri gəlmişkən deyək ki, həmin fikrin doğruluğunu zaman təsdiq etdi. Belə ki, türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində orfoqrafiya, əsasən, həmin prinsip əsasında qurulmuşdur. A.Şerbanın həmin fikri qurultayda geniş müdafiə olundu. F.Ağazadənin məruzəsində də Azərbaycan dilində orfoqrafiyada morfoloji və tarixi prinsipləri nəzərə alınmaqla fonetik prinsipə əsaslanmağı zəruri sayılırdı. Onun məruzəsində başlıca yeri alınmaların orfoqrafiyası və dilimizin fonetik sisteminin münasibəti tutmuş, alınmaların Azərbaycan dilində də fonetik mənimsənilməsi, alınmaların ahəng qanununa uyğunlaşdırılması məsələsinin vacibliyi göstərilmişdir. Türkoloji qurultayda türk dillərinin orfoqrafiya prinsiplərinin qoyuluşu, əsasən doğru idi, dilimizin fonetik və qrammatik quruluşuna əsaslanırdı. Problemlə əlaqədar müəyyən fikirləri araşdırsaq imlaya dair ən böyük və tutarlı toplantı I Türkoloji qurultay

tay olmuşdur. Bununla bağlı L.Kərimlinin «Türkoloji qurultayda Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası» məqaləsi maraqlıdır. Müəllif yazır: «Azərbaycan dil quruculuğunun əsas sahələrinin (əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və s.) inkişafı, mərhələləri və sabitləşməsi yolunda böyük rol oynamış I Türkoloji qurultayda orfoqrafiya məsələlərinin qoyuluşunu izləmək çox faydalı olardı. Çünki Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına dair ilk elmi fikir qurultayda irəli sürülmüş və həmin prinsiplər sonrakı illərdə daha da təkmilləşdirilərək dilimizin orfoqrafik normalarının əsasını təşkil etmişdir». Heç təsadüfi deyil ki, qurultaydan az sonra I (1928) və II (1931) orfoqrafiya konfranslarında işlənib hazırlanmış Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normaları fonetik-morfoloji prinsiplərə əsaslanmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin I imla qaydalarının nəşrində Bakıda keçirilən I İmla konfransının rolu böyük olmuşdur. 25-30 yanvar 1928-ci ildə Bakıda keçirilən həmin toplantıda Gəncə-Qarabağ-Şirvan dialektləri əsas götürülməklə M.F.Axundzadə, H.Zərdabi və M.Ə.Sabirin dilinə üstünlük verilmişdir. Toplantıda ərəb və fars, eləcə də Avropa alınmaları üzərində xüsusi müzakirə açılmışdır. Həmin iclasda B.Çobanzadə «İmlada ümumi prinsiplər», V.Xuluf lu «Yeni əlifbada imla məsələləri» və H.İmanov «Avropa istilahlının yazılışı» adlı məruzələrlə çıxış edir. İclasda «Mərkəzdən» nümayəndə kimi akad. A.N.Samoyloviç də iştirak edir. B.Çobanzadənin sədrliyi, Ə.Babazadənin katibliyi ilə keçən iclas məruzələrindəki tezislərə əsaslanaraq V.Xuluf lunun (dilimizə məxsus sözlərlə bağlı) imla qaydalarına dair 41, H.İmanovun (alınmalarla bağlı) imla qaydalarna tətbiq etdiyi 21 maddəsini təsdiq etdi. Bundan başqa konfrans türk (Azərbaycan) dilinin yazı qanunlarına əsaslanaraq fonetik prinsipi əsas kimi qəbul etdi. Lakin şəkli isfiqaqi prinsipini də məqbul saydı. I imla konfransının tövsiyəsi ilə Dövlət Elmi Şurası və Maarif Komissarlığının kollegiyası tərəfindən kiçik düzəlişlə təsdiq olunmuş «Qərarlar» 1929-cu ildə V.Xuluf lunun tərtibində «İmla lüğəti» adı ilə Bakıda çap olunur. Kitabın belə sürətlə çapına 22 iyul 1928-ci ildə Yeni Əlifbanın dekreti haqqında qərarın 6-cı ildönümü ilə bağlı türk mədəniyyət sarayında çağırılan təcili iclas səbəb olmuşdur. Həmin iclasda M.Qorkinin iştirakı gözlənilirdi. Həqiqətən proletar yazıçısının iştirakından «ruhlanaaraq» (bu barədə kifayət qədər xatirələr var – İ.H.) 1 yanvar 1929-cu ildən ərəb əlifbası ilə deyil, yalnız latın əlifbası ilə yazmaq qərarlaşdırıldı. Ağamalıoğlunun sədrliyi, ASSR XKS-nin sədri Q.Musabəyov və AMİK-nin katibi Əli Məmmədovun iştirakı ilə alınan qərarla yanaşı, imla lüğətinin də qısa zamanda çap edilməsi dilə gətirilir. B.Çobanzadə yazır ki, hələ I Ümumittifaq orfoqrafiya konfransında (Kırım-1927) məlum olmuşdu ki, yeni imla lüğəti yeni latın əlifbası ilə mümkündür.

Qeyd edək ki, I Türkoloji qurultayın türk dillərinin orfoqrafiyasına həsr etdiyi məruzələrində çıxardığı nəticələr əsasən doğru idi. Məhz bu baxımdan Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları bir müddət yalnız morfoloji prinsipə əsaslanmışdır. Ə.Ağayev bu illərdə F.Ağazadənin orfoqrafiyaya dair «İmla» əsərini yazdığını qeyd edir. Müəllif yazır: «F.Ağazadə dilimizin ilk orfoqrafiyasını «meydana gətirmək» məqsədi ilə yazdığı «İmla» əsərində əsl məqsədə keçməzdən əvvəl öhdəsinə götürdüyü işin məsuliyyə-

tindən danışır və stabil orfoqrafiya yaratmağın ana dilimizin tədrisi üçün faydalı olduğunu qeyd edir. Daha sonra müəllif «hərgah bu məsələdə az çox müvəffəqiyyət qazanmış olsaq, şübhəsiz ki, bununla imla məsələsinin ilk təməlini qoymuş olacağıq» - deyərək gördüyü işin müvəffəqiyyətinə ümidlə yanaşır». Qeyd edək ki, F. Ağazadənin «İmla» adlı əsəri yoxdur. Çox güman ki, Ə. Ağayev F. Ağazadənin imlaya dair «Vahid imlamız olmalıdır», «Qamusalarda iki-üç imla» və B. Çobanzadə ilə birlikdə yazdığı «Türk qrameri» əsərinin III hissəsindəki «İmla» başlığını mexaniki olaraq ayrıca kitab kimi göstərmişdir. Həmin əsərdə də müəllif F. Ağazadə həm Azərbaycan, həm də alınma sözlərin yazılışından, dilimizdə 9 sait (a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü) olmasından, k, q, t samitlərinin hallanarkən sait qəbul etdikcə y, ğ, d səslərinə keçdiyini söyləyir. Ümumiyyətlə, F. Ağazadənin imlamız ilə bağlı söylədikləri fikirlər öz dövrü üçün təqdirəlayiqdir, hətta bəzi fikirlər sonralar öz doğruluğunu isbata yetirdi. Onu da deyək ki, əlifbaların unifikasiyası kimi türkdilli xalqların imla lüğətlərinin «yaxınlaşdırılması» üçün bir sıra tədbirlərə əl atılmışdır. 11 may 1927-ci il tarixdə Ümumittifaq Yeni Türk Əlifba Komitəsi (ÜYTƏMK) yarandıqdan sonra bir-birinin ardınca Daşkənd, Kazan və Alma-Ata (indiki Almatı-İ.H.) şəhərlərində imla konfransı toplanır. Hətta növbəti 5-ci plenumun Stalinabadda (indiki Düşənbə - İ.H.) çağırılması qərarlaşdırıldı.

Lakin sonrakı illərdə obyektiv və subyektiv səbəblərdən Tacikistanda olacaq imla konfransı baş tutmur.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycanda birinci imla konfransının materialları dərc edildikdən sonra Türkiyədə birinci imla lüğəti yeni əlifba ilə çap edilir və təxminən bizim İmla lüğətindən fərqlənir. Həmin lüğətdə də alınma sözlər haqqında iki yol qəbul edilmişdi. Mövcudluğu dövründə 4 dəfə imla (orfoqrafiya, yazım) qaydalarını dəyişən Türkiyə (Anadolu) türkləri bugünkü alınma sözlərin yazılışında ikiliyə yol verirlər. Digər tərəfdən bəzi ədəbiyyatda 1929-cu ildə R. Axundovun da imla lüğətinin çap olunduğu qeyd edilir. Lakin bu barədə mənbə göstərilir. Görünür, «vətən xaini»nin lüğəti kitabxanalardan yığışdırıldığından əldə etmək mümkün olmayıb. Bəlkə də R. Axundovun «Rusca-türkcə lüğəti» əsəri ilə V. Xulufunun tərtib etdiyi imla lüğəti qarışdırılıb. Həmin dövrdə R. Axundov Azərbaycan Xalq Maarif Komissarı idi və Bakıda keçirilən konfranslara sədrlik edirdi və onun imlamıza dair müəyyən mülahizələri mövcuddur.

Düzdür, V. Xulufunun tərtib etdiyi lüğət fonetik prinsipə əsaslanır. Lakin həmin əsərdən bəhs edən ədəbiyyatda bəzi haqlı mülahizələrlə yanaşı yanlışlıqlara da yol verilir. Məsələn, qeyd etdiyimiz ədəbiyyatda oxuyuruq: «Əlbəttə, fonetik, morfoloji və ənənəvi prinsiplərə əsaslanaraq yaradılan bu ilk «Qaydalar» Azərbaycan dilinin orfoqrafik məsələlərini tamamilə əhatə etmir. Lakin ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid dövründə, yəni 1920-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan hərc-mərcliyə, başqa dillərin, eləcə də dialektlərin təsiri nəticəsində sözlərin və qrammatik formaların çoxvariantlılıqdan uzaqlaşmasına, ictimai-siyasi quruluşla, maddi-mədəni həyatla əlaqədar dilimizə keçən onlarla yeni və Avropa sözlərinin yaranmasının nisbətən sabitləşməsinə onun çox böyük köməyi oldu»

Bu xüsusda L.Kərimov göstərir: «Bu qaydalara görə rus dilindən alınmış sonu «a» şəkilçili söz və terminlər şəkilçisiz yazılmalıdır: botanika-botanik, problema-problem, apteka-aptek, dialektika-dialektik və s. «Qaydalar»da rus dilində sonu «a» şəkilçisi ilə bitən alınma sözlərin hamısına eyni ölçü ilə yanaşılmış, terminlərdə dolaşıqlıq yaradılmışdır. Məsələn, rus dilindən alınmış aptek sözü doğru olaraq «a»sız verildiyi halda, botanika termini botanik kimi verilmişdir; halbuki botanik-botanika sahəsində mütəxəssis, botanika isə bitki haqqında elmdir. Deməli, «Qaydalar»da sonu «a» ilə bitən bütün sözləri Azərbaycan dilində istisnasız olaraq şəkilçisiz vermək olmaz. «İmla lüğəti»ndə orfoqrafik sistem gözlənilmədiyi üçün orada verilmiş qaydaların yenidən işlənməsi zərurəti ortaya çıxdı».

Həmin ərəfədə Bakıda II imla konfransı çağırılır. Konfrans müxtəlif mətbu orqanlarında, xüsusilə «Kommunist» qəzetində açılan müzakirələrin yekunu kimi dilimizin yeni imla qaydalarının yaradılmasını zəruri hesab etdi. Konfransın əməli nəticəsi kimi İ.Həsənov, A.Tağızadə və Ə.Babazadənin «Azərbaycan türk dilinin imlası» layihə şəklində çap olunur. Burada dilimizi imla cəhətdən 3 böyük qrupa bölmüşlər: 1. Türk və türkləşmiş kəlmələrin imlası; 2. Ərəb və fars sözlərinin imlası; 3. İnternasional kəlmələrin imlası. Hər üç qrupda verilmiş kəlmələrin yazılışında fonetik və morfoloji prinsiplər əsas götürülür. Müxtəlif ziyalı təbəqələrinin müzakirəsindən keçən bu layihə elə həmin imla briqadası tərəfindən B.Çobanzadə və Ə.Səidzadənin yaxından iştirakı ilə Q.Bağırovun redaktəsi ilə AMİK-in 26 mart 1936-cı il tarixli qərarı ilə «Azərbaycan türk ədəbi dilinin orfoqrafiyası» adı altında kitabça şəklində çap olunmuşdur. Daha mükəmməl sistemli şəkildə 5 bölmə, 114 maddədən ibarət olan kitabçanın 3-cü səhifəsində Umumi Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri M.Əfəndiyev və katib M.Şəmsəddinskinin imzaladığı 5 maddəlik qərarın 2-ci və 5-ci maddələrinə nəzər yetirək: - maddə 2. Bu göstərilən orfoqrafiya qaydalarının Azərbaycan «Yeni əlifba» Komitəsi tərəfindən 100000 nüsxədən ibarət olaraq kütləvi bir tirajla nəşr etdirilməsi zəruri hesab edilsin. Azərənəşr bu nəşrin göstərilən tirajla təcili surətdə buraxılmasını təmin etsin; maddə 5. Elmlər Akademiyasının Azərbaycan şöbəsi Dil və Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən tərtib edilərək Azərbaycan Türk dili orfoqrafiya lüğətinin hazırlanması və nəşr edilməsinin sürətləndirilməsi zəruri hesab edilsin. «Qərar»dan göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbi dilinin ilk orfoqrafiya qaydaları ciddi şəkildə işlənilib müzakirə olunduqdan sonra meydana gəldi. Məhz buna görə də «Qaydalar»ın 100000 nüsxədə çap olunması haqqında qərar verilir. Lakin Azərbaycanda başlanan növbəti repressiya dalğaları ziyahlarımızın bu təşəbbüsünü yarımçıq qoyur. Bu zaman repressiya olunmuş minlərlə vətəndaşlarımız kimi bir sıra türkoloq və digər ixtisas sahibləri ilə birlikdə «zəruri orfoqrafiya» adlandırılan «Qaydalar»ın müəllifi, redaktoru və ümumiyyətlə, bu işdə müəyyən dərəcədə iştirak edən yoldaşlar müxtəlif damğalarla həbs olunurlar. Az. MİK-in nəzdində AYƏMK-nin elmi işçisi A.Qurbanov yazır: «Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafik sözlüyünün tam redaktə və nəşri üzrə əməli təkliflər SSRİ Millətlər Sovetinin Rəyasət Heyətinin 16.09.36-cı il tarixli «Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin işi haqqında» qərarına görə

AYƏMK-ya «Cari ildə yeni orfoqrafiya sözlüyünün tərtibini bitirib 1937-ci ildə nəşr etmək üçün lazımı tədbir görmək» tapşırılmışdır. Bu münasibətlə maliyyə vəsaiti də ayrıldığına baxmayaraq Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun sabiq direktoru A.R.Zifeldt özbaşına olaraq orfoqrafiya sözlüyünü nəşriyyat planından çıxarmışdır. MK-nın elm şöbəsi işə qarışdıqdan sonra A.R.Zifeldt lüğəti yenidən plana daxil etmişdir. R.Axundov, A.Tağızadə və b. ifşa olunduqlarına baxmayaraq Qulam Bağirov və digərləri Azərbaycanda böyük siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik orfoqrafiya sözlüyünün nəşrinə mane olmuşlar. Bununla bağlı mən təklif edirəm ki, Böyük Oktyabrın 20 illiyi üçün lüğətin nəşrini hazırlamaq məqsədilə Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun indiki direktoru Əhmədov və AYƏMK-nın» məsul katibi Seyidzadə yoldaşlara ciddi göstərişlər verəsiniz ki, lüğət üzərində işləyən əməkdaşları hər cür materialla təchiz etməklə bu işə nəzarət etsinlər. A. Qurbanov onu da qeyd etməyi unutmur ki, lüğətin tərkibinə siyasi cəhətdən möhkəm adamlar cəlb olunsunlar.

Həmin günlərin dövrü mətbuatından da bir yazıya nəzər yetirək. «Kommunist» qəzetinin 22 iyul 1937-ci il, 168 sayılı nömrəsində M.S.Əfəndiyevin «Əsl xalq dili uğrunda» məqaləsində deyilir: - «hələ bu yaxınlarda, 1936-cı ildə «Azərbaycan türk dilinin orfoqrafiyası» adı ilə buraxılan kitabça ideologiya cəbhəsindəki ziyançılıq-diversion işini daha aydın göstərdi. Bu kitabça «ədəbiyyatçı-linqvist» adlanan B.Çobanzadənin, A.Tağızadənin, İ.Həsənovun, Əli Əjdər Seyidzadənin və Soltan Məcid Əfəndiyevin bir yerdə işləmələrinin nəticəsində, keçmiş Xalq Maarif Komissarı M.Şahbazovun yaxın iştirakı ilə meydana gəlmiş və ideologiya cəhətdən möhkəm olmayan bir idarə indi bağlanmış olan Ümumittifaq Yeni Əlifba Komitəsi tərəfindən bəyənilmişdi. ... Bu əclaf əsərin linqvistik «gözəlliyi» nədədir? Düşmənlər bu üzdən iraq orfoqrafiyada ancaq özlərinə məlum olan «süni metatezis» qanununa əsasən dili eybəcər bir şəkllə salmışlar ki, bu linqvist «ellilik» bayrağı altında pantürkist-osmançılıq leksikasını həyasızcasına dilimizə soxsunlar». Həqiqətən, məqalədə deyildiyi kimi «ideologiya cəhətdən möhkəm olmayan» ÜYƏMK və AzYƏMK 2 avqust 1937-ci ildən ləğv edilir.¹ Bu o vaxt baş verir ki, artıq Əlifba komitəsinin üzvlərinin böyük əksəriyyəti «vətən xaini» çıxmışdı. Halbuki, onlardan bəziləri hələ 1937-ci ilin aprelində tezliklə yeni orfoqrafiya qaydalarının tərtibi ilə bağlı dövləti əmin edirdilər. Bununla bağlı 15 aprel 1937-ci il «Bakinski raboçi» qəzetinin «Novaya azərbaycanskaya orfoqrafiya» adlı məqaləsində yazılır ki, SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Yeni Əlifba Komitəsi ilə birlikdə Azərbaycan ədəbiyyatının orfoqrafiyasına yenidən baxdı. Bir il qabaqkı orfoqrafiya əksinqilabçı R.Axundov, V.Xulufu, B. Çobanzadə, A.Tağızadə və başqalarının təsiri ilə zibillənmişdi. Aprel ayının axırında biz yeni lüğəti tərtib edib müzakirəyə təqdim edəcəyik. Elə səhəri gün 16.04.37-ci ildə AzMİK Rəyasət Heyətinin iclası olur. İclas M.S.Əfəndiyevin Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin tərkibi haqqında məruzəsini dinləyərək 5

¹ ARDA. 379-cu fond, 1-ci siyahı, 6935-ci iş.

nəfərdən ibarət komissiya yaradır. Tərkibə aşağıdakılar daxil olur: 1. M.S.Əfəndiyev (Az. SSRİ XMK), 2. T.Hüseynova (BXMSŞ), 3. Vəlibəyova (Az. EA-nın filialı), 4. S.Vurğun (Az. PYİ), 5. M.Məmmədov (Az.K(b) P-nın elm və məktəb şöbəsi). Beləliklə, 22 mart 1938-ci ildə Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarının yeni layihəsi Az.SSR MİK-in Rəyasət Heyəti tərəfindən təsdiq edilərək oxucuların müzakirəsinə verilir. Yeni tərtib edilmiş layihə geniş xalq kütləsinin müzakirəsindən sonra 1938-ci ildə təsdiq olunmuş və çap edilmişdir.

Bu orfoqrafiya qaydalarının orfoqrafiyamızın nizama salınmasında müəyyən təsiri olmuşdur. 1936-cı ildə nəşr olunmuş «Qaydalar»dan fərqli olaraq, burada xalq dili əsas götürülərək fonetik prinsipə daha geniş yer verilmiş, dilimizə yad olan ünsürlər aradan çıxarılmış, rus və beynəlmiləl sözlərin mənbəyi dildəki kimi yazılması göstərilmişdi. Lakin bu «Qaydalar» da dilimizə məxsus xüsusiyyətləri və yenilikləri tam əks etdirə bilmədi. Elə buna görə də yeni orfoqrafiya qaydaları hazırlamaq tələbi ortaya çıxmışdı. Yeni hazırlanan orfoqrafiya 1940-cı ildə Xalq Komissarları tərəfindən təsdiq edilmiş və həmin ildə «Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası» adı altında nəşr olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. M. Ata Çatıkaş. Edebiyyat kılavuzu. İstanbul, 1990.
2. Muharrem Ergin. Türklerde yazı ve alfabeler. Türk dünyası el kitabı-kitabında. II c., Dilkültür-sanat. Ankara, 1992.
3. T.İ. Nəcəyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1987.
4. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü) III c., Bakı, 1982.
5. З.И.Будагова, Г.Г. Исмаилова. Орфография азербайджанского языка. // Орфография литературных языков СССР. М., 1973.
6. Ə. Ağayev. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri, Bakı, 1987.
7. Орфографии тюркских литературных языков СССР, М., 1973..
8. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта, 1926 (Стенографический отчет) Баку, АССР, 1926.
9. Г.Иманов. Что дала нам первая Азербайджанская орфографическая конференция. В.кн.- Культура и письменность Востока. Кн.-II -я Баку, 1928.
10. Ağayev Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Bakı 1987.
11. Стенографический отчет второго пленума всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита заседавшего в г. Ташкенте от 7-го по 2-ое января 1928года. Баку 1929, eləcə də 18-23 dekabrda Kazanda keçirilən 3-cü (Bakı, 1929); Alma-Atada keçirilən 4-cü (M., 1930) plenumun materialları (I plenumun materiallarını əldə edə bilmədik.); II imla konfransı 1931-ci il yanvar və s.
12. İmla lüğəti. Ankara, 1928, səh. 13-18, tərtibçi İbrahim Krantaydır.
13. Ə.Əfəndizadə. dok. Diss. Bakı, 1977. R.Axundov. Seçilmiş əsər; Bakı 1977, Ümumi Azərbaycan 1-ci imla konfransındakı nitqi, Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1-ci cild, 1978.

14. L.Kərimov. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində rus və beynəlmiləl alınmaların yazılışı prinsipləri (20-30-cu illər) Azərbaycan terminologiya məsələləri, APİ Bakı, 1990.
15. ARDA. 379-cu fond, 1-ci siyahı, 6935-ci iş.

СТРОЕНИЕ ДИКТАНТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

И.Г.ГАДЖИЕВА (МИРТАЛЫБЛЫ)

АННОТАЦИЯ

В статье автор излагает о трудностях перехода из арабской графики на латинскую. I съезд тюркологии освещает заслуги М.Ф.Ахундова в области развития азербайджанской орфографии и т.н.